

Türk Modernleşmesi: Eleştirel Bir Bakış

Şeyhmus DEMİR^a

Mutlu SESLİ^b

Veysel YILMAZ^c

Özet

Avrupa'da belli bir tarihi dönemde büyük ve köklü değişimlere neden olan "modernizm", Batı dışı toplumlarda modernleşme olarak kendini göstermiştir. Çalışma, Osmanlı-Türk Modernleşmesinin ne zaman başladığı, hangi paradigmalara dayandığı, kimlerin öncü olduğu ve en önemlisi kriz alanlarını açıklamaktadır. Fakat bu açıklamalar eleştirel bir bakış açısı ile ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Modernlik, modernizm, modernleşme.

Turkish Modernization: A Critical View

Abstract

In a certain historical period in Europe modernism causing caused a large and fundamental changes has shown himself to as a modernization in non-western societies. The study started when the Ottoman-Turkish Modern, which is based on the paradigm, who is leading and the most important areas to explain the crisis. However, this description has been taken up with a critical perspective.

Key Words: Modernity, modernism, modernization.

Modernizm/ Modernite: Özellikler ve Etkiler

Feminist yazar Dietz (1993)'in makalesine verdiği başlıkta dediği gibi "Bağlam Herşeydir". Kavramların anlam dünyaları itibari ile karşıladıkları olguların "bağlam" değiştiğinde farklılaştıklarını görmek mümkündür. Modernizm/ modernite "yeni zamanın" düşünsel karşılığı olan kavram ise, modernleş(tir)me de bu düşüncenin yani modern olanın uygulamada/ hayatta ete kemiğe bürünmesi anlamında karşımıza çıkan kavramsallaştırmadır. Burada önemsenmesi gereken nokta kavramların içinin nasıl ve ne ile doldurulduğu ve her şeyden öte kullanıldığı "bağlam"dır.

Habermas, Hegel'in ilk olarak kullandığı bir sözcük olan modernite'nin tarihi bir bağlamda kullanıldığını söylemektedir. Bu, İngiltere'deki 'yeni zamanlara' karşılık gelmektedir. Aynı zamanda bu kavram Fransa'da da 'les temps modernes' olarak kullanılmıştır. Bu aşağı yukarı 1800'lü yılları içermektedir. O tarihlerde 'modernite' geçmiş olan üç yüz yılı kapsamaktaydı. Bu zaman zarfı Yeni Dünya'nın bulunuşu, Rönesans ve Reform gibi olayları (bütün bunlar 1500'lü yıllan içeren olaylardır) yani Orta Çağ ile modern

^a Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi.

^b Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi.

^c Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi.

zamanlar arasındaki tarihi eşiği içerir. Hegel aynı şekilde bu modern sözcüğünü Hıristiyan Germanik dünyasını tanımlamak için de kullanır. Bu şekilde görüldüğü gibi, modern sözcüğü tarihi uzantısı belli olmayan ama mekânı Avrupa kıtası olarak belirlenen bir yeri kapsamaktadır. Bir Çin uygarlığı veya Hindistan için veya doğu bilimi için 'modernlik' sözcüğü kullanılmamaktadır (Akay, 2007). Kısacası modern'den türetilen "modernite" (modernlik) terimi, Avrupa'da belli bir tarihi dönemde yaşanan büyük ve köklü değişimlere karşılık gelir ve bu dönemin farklılığını belirlemek için kullanılır (Beriş, 2003: 484).

Modern, modernlik ve modernizm kavramlarının altında yatan psikolojik durum dikkatlice çözümlendiğinde şu ortak yargıyla karşılaşılır: Şimdiki zaman yani şu anki çağ, geçmiş (bütün) zamanlardan ve çağlardan "daha üstün", "daha ileri", "daha gelişmiş"tir. Bu yargıya göre, şu an "moda" olan modern fikir ya da tutumlar, geçmişte geçerli olan fikir, gelenek ya da kurumlardan daha iyi ve övgüye değerlidir (Özkul, 2007).

Modernitenin arka planında Rönesans ve Reform (yoğunluklu olarak 15. ve 16. yüzyıllar) hareketleri, bilim alanındaki gelişmeler, sanayi devrimi, siyaset alanında yaşanan gelişmeler (modern devlet-modern siyaset) ve teorik/düşünsel olarak "Aydınlanma Çağı" diye adlandırılan dönem ve etkileri yatmaktadır (Beriş, 2003: 485-496).

Bir süreç olarak modernizmin tarihsel olarak Rönesans'tan sonra Aydınlanma ile başladığı kabul edilmektedir. 17. ve 18. yüzyılları kapsayan Aydınlanma Çağı boyunca kilisenin insana ve topluma yaptığı baskıya karşı felsefi ve zihni tepkiler, akıl ve toplumun özgürleşmesine giden yolu açmıştır^d.

---

^dBazı yazarlara göre, modernizm bir aydınlanma projesi olarak ortaya çıkmış ve zaman içinde bazı değişimler göstererek zamandaki yoluna devam etmiştir. Aydınlanmacılık akılcı bilim anlayışıyla 18. yüzyılda insan düşüncesini dinin baskısından kurtararak özgürleştirme işlevini görmüştür. Ama akılcılık zaman içinde nitelik değiştirerek bu özgürleştirici işlevindeki değişimler yüzünden daha sonra eleştiri konusu olmaya başlamıştır (Horkheimer ve Adorno, 1996, ve Tekeli; 2007). Aydınlanma projesi temelde ister doğa bilimi olsun, ister toplum bilimleri olsun bilimlerin nesnel olarak kurulabileceğini kabul etmektedir. Bu kabul dış gerçekliğin tek bir doğru temsil biçimi olacağı inancına dayanmaktadır. Bu kabuller yapılırken her soruya tek bir doğru yanıt bulunacağı da kabul edilmiş olmaktadır. Gerçek, başlangıçta, yeterli biçimde, yani tam bir nesnellikle temsil edilmese bile zaman içinde bilimin gelişmesiyle buna adım adım yaklaşılacak, mutlak gerçeğe tam olarak ulaşılmaya bile çok yakınına gelinecektir. Aydınlanma, bilime, ahlaka ve sanata ilişkin bu kabullerinin ve temelde insan aklına güvenmenin, o zamana kadar görülenden daha özgür, daha eşitlikçi, insanların daha mutlu olacağı toplumların gelişmesine neden olacağını savunuyordu. Bu kabullerin ortaya çıkardığı, üzerinde durulması gereken bazı önemli sonuçlar vardır. Eğer insanların değişmez evrensel niteliklerine göre bir ahlak kurulabiliyorsa ve bilgi nesnel olarak ve akla dayanarak doğanın ve toplumun yasalarını ya da sırlarını açıklayabiliyorsa öncü elitlerin, plancıların, uzmanların topluma yol göstermeleri için gerekçeler var demektir. Bu yol gösterme evrensel olan değerleri gerçekleştirmek için

18. yüzyılda pozitivist bilim anlayışının başarılarının da desteğiyle sanayi devriminin yayılması ve Batı'nın ekonomik gücünün artması, yeni bir dünya modelinin oluşumunu hızlandırmıştır. Batı'nın kendi geçmişine karşı bu eleştirel yaklaşımı, fikri ve siyasi geleneğe karşı oluşu da diğer toplumlara nitelik farkı gözetilmeksizin örnek olarak sunulmuştur. Dolayısıyla modernizm kavramı, yeni bir bilim anlayışı, yeni bir siyasal düzen, yeni bir iktisadi düşünce yapısı ve yeni bir ahlak anlayışını ortaya koymaktadır (Çetin, 2003: 12-13).

Kelimenin normatif anlamıyla bir ideoloji olarak modernliğin basit bir denkleme dayandığını söylemek mümkündür. İnsel (1996)'in de belirttiği gibi bu denklemi; “teknik ve iktisadî ilerleme, toplumsal, siyasal, fikrî ve ahlakî ilerlemelerin çekici gücü, lokomotif” şeklinde kurmak mümkündür. **Modernlik için büyümlü kelime, ilerlemedir.** Bu ideoloji, böyle bir denklem içinde algıladığı ilerlemeyi, bir tarih yasası olarak görür. İlerleme, bizi arkaik geçmişimizden koparıp “mutlu yarınlara” taşıyan bir tarihî/ doğal güç olarak temellendirilmektedir. Bu ilerleme fikrine göre hisler, değerler ve benzeri öznelliklerinden nesnel olguları bütünüyle ayırmak gerekir. **İlerleme fikrinin ana teması etkenlik ve verimlilik**dir. Değerler ve hisler insanların ayaklarının yere basmasını, akılcı davranmalarını büyük oranda engeller. İnsanları öznellik dünyasına hapsederler. İlerleme ise, insanları öznellikler dünyasında oyalanmaktan kurtarıp, onların somut dünyanın nesnel sorunları içine girmelerini sağlar (İnsel, 1996).

Modern toplum kavramının veya “modern toplumsal sistemler” kavramsallaştırmasının içinin hangi parametrelerle doldurulduğu modernleşme kuramını doğru ve sağlıklı şekilde algılamamıza yardımcı olacaktır. Modern toplum kavramı, belirli bir insan tipini, insanla doğa ve insanla insan arasındaki ilişkilerin belirli bir kavranış biçimini, belirli bir ekonomik ilişkiler sisteminin ve sonunda bunların toplamının oluşturduğu toplumsal ve ekonomik temel üzerine bina edildiği düşünülen bir siyasal yapıyı içermektedir (Köker, 2004: 40-41). Özetle belirtmek gerekirse, modern toplum kavramının içinin doldurulduğu modern insan; yeniliklere açık, yenilikçi, yalnız kendi çevresindeki değil diğer ve geniş bir çerçevede sorun ve konularla ilgili, geçmişten çok geleceğe dönük, planlayan ve örgütleyen, dünyanın tahmin edilebilir olduğuna inanır. Modern toplum kavramı içinde yer alan insan tipi “birey”dir. Bu anlamda insanlararası ilişkiler de “bireylerarası ilişkiler” olarak anlaşılır.

Bugün modernlik düşüncesinin geçtiğimiz on-yirmi yıl içinde şiddetle sarsıldığını, cazibesini kaybettiğini düşünen yazarlar vardır. Modernliğin bittiği, post-modern bir döneme girildiği ve bunun ilerleme düşüncesinin sonu

---

bilgiye dayanarak, bilen kişilerce yapılacaktır. Bilgi ise sürekli gelişen temsil içinde birikerek gelişecektir. Bir kez bilginin birikerek gelişmesi kabul edilince ilerleme ve gelişme fikri modernizmin ana çizgilerinden biri olarak kendini kabul ettirecektir.

anlamına geldiği, farklı yaklaşımları temsil eden düşünürlerce ve farklı argümanlarla ifade edilmektedir (İnsel, 1996).

Türk Modernleşmesi: Ne zaman?/Nasıl?/Niçin?/Kimler?

Türk modernleşmesini Cumhuriyetin büyük oranda/ kabulle mirasçısı olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun duraklamaya ve gerilemeye başladığı 18. yüzyıla kadar götürmek mümkün gözükmemektedir.

İmparatorluğun Avrupalı devletlerin 17. yüzyılın başlarıyla beraber girdiği modernite sürecinin yarattığı değişimlerin gerisinde/ uzağında kalması ile Avrupa devletlerine artık hükmetme gücünü yitirmesi daha sonra "batılılaşma" olarak da anılacak Modernleşme sürecinin kilit noktasını oluşturmaktadır.

Osmanlı-Türk modernleşmesinin temel hedefi (en azından başlangıçta) "Devlet-i Aliyye"nin bekasını sağlamaktır: "Ne pahasına olursa olsun Devlet kurtarılmalı ve eski durumuna kavuşturulmalıdır". Beriş (2003: 508-511)'in "İlk Islahat Teşebbüsleri" olarak belirttiği III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri, Osmanlı dönemi boyunca yapılan, Cumhuriyetle birlikte de devam edecek Batılılaşma hareketlerinin ilk örneklerini getirecek dönemlerdir. Buna göre devletin "geri kaldığı" hakkında fikir veren ilk gelişmeler askeri alanda yaşanmıştır. Batıdan yapılan ilk iktibaslar askeri alanda yapılmış ve Tanzimat'a kadar da ordunun ıslahı dışında kalan yenileşme hareketleri ikincil nitelik göstermektedir. III. Selim ve daha sonra II. Mahmud devrinde batının teknik üstünlüğü tamamen kabul edilmiş, bunun kılık kıyafet düzeyinde kendini gösteren şekillerinin de askeri reformlar kapsamında yer almasının gerekliliği düşüncesi hâkim olmuştur.

İlk sistemli Batılılaşma hareketini başlatan II. Mahmud, askerleri Batılı ordulara benzer şekilde giydirdikten sonra sivil memurların giyecekleri kıyafetlerle ilgili ayrıntılı düzenlemelerin de yapılmasını sağlamıştır.

Yaptığı reformlar nedeniyle, kimilerince "gavur padişah" şeklinde anılacak olan II. Mahmud döneminde Batı kültürünü kabul etme yönündeki kültür değişmesi hareketi köktenci ve zorlayıcı bir nitelik kazanmıştır (Beriş, 2003: 510). III. Selim zamanında modern okullar açılmış, medreseler ise kendi hallerine bırakılmıştır. Yabancı uzmanlar bu modern okullarla ilgili getirilmiş ve II. Mahmud döneminde de ilk kez yurtdışına öğrenci gönderilmiş ve süreç içerisinde bu hareketler devam etmiştir.

Abdülmecit döneminde yayımlanan Tanzimat Fermanı (1839) ile birlikte Osmanlı tebaasına can, mal, ırz ve namus güvenliği veriliyor, askerlik ve vergi konuları belli bir sistematığe bağlanıyordu. Tanzimat'ın modernleşmeye karşı pragmatist tutumu güvenlik endişesinden kaynaklanıyordu (Beriş, 2003: 512). Bu dönemde Mecelle adı verilen ilk medeni kanun hazırlanmış, şer'i hükümler bu kanun vasıtasıyla pozitif hukuk sistematığı içerisinde düzenlenmeye çalışılmıştır. Osmanlı'nın son dönemlerine

doğru Batı medeniyetine yaklaşım, pragmatist değerlendirmeleri aşmış hayranlığa doğru kaymıştır. Nitekim, batıdan yalnızca fen ve tekniğin alınması, milli değerlerin ise korunmaya devam etmesi yönündeki düşünce gücünü kaybetmeye başlamış, Batıdan yapılan model almaların sayısı gün geçtikçe artmıştır.

Tanzimat fermanı, Osmanlı-Türk modernleşme tarihinde bir dönüm noktası ve Batılılaşma düşüncesinin, değişmekte olan ya da değişmesi gerektiği varsayılan Osmanlı toplumsal, siyasi ve iktisadi yapısına bir cevabı olarak karşımıza çıkar (Dağtaş, 2007). Tanzimat Fermanı'nın Osmanlı'nın klasik siyasi yapısına getirdiği en önemli değişiklik Babîâli bürokratlarının yönetime egemen olması ve padişahın daha fazla söze sahip olmaya başlamasıdır. Bu durum padişahın yetkisini çok fazla sınırlamamış olsa da bürokratik yapının ve güç dengelerinin değişmekte olduğunun bir habercisi olmuştur. Bu zamana kadar Weber'in 'patrimonyalizm' diye nitelendirdiği, hanedan üyesinin (yani sultanın) kişisel ve keyfî olan siyasi baskısını esas alan bir yönetim biçimine tabi olan Osmanlı İmparatorluğu, bu keyfiliği rasyonelliğe dönüştürmek için çabalayan bir bürokrat sınıfı ile 'modern' bir devlet olma yolunda ilk adımlarını atmaya başlamıştı (Dağtaş, 2007).

Tanzimat döneminin Osmanlı siyasi düşüncesinde olduğu kadar Osmanlı sosyal ve kültürel hayatında da etkileri olmuştur ve reformlar tüm toplumsal kurumlarda kendini göstermiştir. Her şeyden önce imparatorluğun yönetilen kesiminin yabancı olduğu bir kavram, 'vatandaşlık', Osmanlı seçkinlerinin gündemine girmeye başlamıştı. Onların gözünde modern bir devlet, modern bir toplumla var olabilirdi ve bu modern toplumun gerçekleştirilmesi 'reaya' gibi yöneticiye bağlılığı ifade eden bir terimin, 'tebaa' gibi bütün Osmanlı yurttaşlarını kapsayan bir kavrama dönüştürülmesiyle sembolize edilmişti. Köleliğin kaldırılması, Müslim- gayri Müslim tebaanın arasında eşitlik sağlamak ve yönetilenlerin can, mal ve haysiyetlerinin korunma çabaları tebaanın haklarının tanınması anlamına geliyordu. İlk defa padişahın "hukuk-u millete" tabi olmasından söz edilmesi de halkın ve vatandaş kavramının yönetenler gözünde geçirmekte olduğu dönüşümün bir göstergesiydi (Dağtaş, 2007).

Cumhuriyet Dönemi'ne en yoğun etkiler bırakan dönem II. Meşrutiyettir. Bu hem zamansal yakınlık dolayısıyla hem de yeniliklerin içeriği ve yeniliği yapanlar dolayısıyla böyledir denebilir. II. Meşrutiyet ile birlikte artık, Avrupa ile aradaki farkın yalnızca askeri veya teknik açıdan doğmadığı, her iki medeniyetin hayatı ele alış açılarının farklı olduğu anlaşılmış, yani sorunun bir zihniyet meselesi olduğu anlaşılmıştır. Bu dönemde farklı fikir akımları oluşmuştur. Devletin kurtarılması için Batı fen ve tekniğinin alınmasını fakat model almaların bununla sınırlı kalmasını ve Müslüman kimliğinin korunarak İslam birliğinin sağlanmasını savunan **İslamcılar**, büyük bir Türk Birliğinin kurulmasını savunan **Türkçüler** ve Batının yalnız fen ve tekniğinin

alınmasını yeterli bulmayan bir bütün olarak alınması gerektiğini savunan **Batıcılar...**^e

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş dönemiyle birlikte, Türkiye'de "çağdaşlaşma" adı verilen ve "Batı'nın model olarak alındığı modernleşme süreci farklı toplumsal gerilimler üretti. Bu gerilimlerin üremesinde seçkin / seçkinci zümrelerin toplum içindeki dinamikleri ve ilişkileri göz ardı eden, yukarıdan aşağıya empoze edilen toplumsal mühendislik yöntemleri temel bir rol oynadı. Modernleşmeci seçkinler ve onların zihniyetinin yönlendirdiği Türk ulus-devleti, kendi meşruiyetini, "ötekiler" üzerinden kurdu. Batı'dan, özellikle Fransa'dan devşirilen, dolayısıyla yabancı olan bir "toplumsal temsil", ötekiliği "geçmiş bir tarih", "eski bir rejim", "eski yazı", "eski milletler", "eski gelenekler" üzerinden kurdu. Bu modernleşme projesi kendi çağdaşlığını kabul ettirmek; "yeni bir ulus", "yeni bir vatandaş", "yeni bir toplum" ve daha da önemlisi "yeni bir insan" yaratmak üzere, Anadolu topraklarında yaşamakta olan insanların sahip olduğu kültürel özellikleri, kodları unutturmak ve marjinalleştirmek için büyük çaba harcadı (Kentel, 2007). Tam da bu noktada Fransa'nın modernleşme sürecinde temel model olarak alınmasının bir rastlantı olmadığına altını çizmek gerekmektedir. Cangızbay (2000: 19)'ın cümleleriyle söylenecek olunursa;

Türkiye'de Fransa'nın (...) örnek alınmasını Osmanlı-Türk aydınlarının İngilizce değil de Fransızca bilmeleriyle, bununla eş zamanlı olarak Fransa'ya olan yakınlık ve/veya alışkanlıklarıyla açıklamaya yönelik görüşler, saç dökülen delikanlının bilinçli bir arayış içinde bulunmasa bile, eczane vitrinde ilk gözüne çarpacak şeyin kıl dökme merhemi değil, kel ilacı olacağını dahi çıkartamayacak bir ferasetsizliğin veya Comte'un "üç hal yasası"na isabet eden zihinsel bir geriliğin ürünü değil iseler, özne'siz bir tarih tasavvur etmek şeklindeki amerikanperest bir karakter yozlaşmasının göstergesidir (...)

Cangızbay'ın uzun ve çetrefilli cümlesinden çıkarsanabileceği gibi Fransa'nın modernleşme sürecinde model olarak alınması bir rastlantı/tesadüf değil düpedüz amaca uygun model arayışının "isabet" kaydetmesiyle ilgilidir.

Türk modernleşmesinin aynı zamanda bir demokratikleşme süreci olduğunu söylemek mümkün. Bunun altında yatan düşünce ise Köker (2004: 33)'in belirttiği gibi, demokrasinin "geleneksel toplumsal sistemler"de değil, "modern toplumsal sistemler" içinde işlevsel ve bu nedenle gerekli ve yine aynı nedenden dolayı var olabilecek bir "siyasi yöntem" oluşudur. Sonuçta demokrasinin var olabilmesi için belirli ekonomik ve kültürel koşulların varlığının gerekliliğinin altına çizilmesi gerekir.

Modernleştirici devlet geleneği Türk modernleşmesinin en başat parametrelerinden olan laiklik alanında ise otoriter bir tutum takınmıştır. Otoriter laiklik ve yukarıdan aşağıya tasarlanmış olan resmi din yorumu yeni yaratılmış sınıflar içinde karşılığını bulmaktadır. Ancak toplumun büyük

^e Karşılaştırmalı klasik bir çalışma için bkz. *Üç Tarz-ı Siyaset* (Akçura, 2005).

çoğunluğu istenilen “temsil” ile mutlak bir uyum içine girmemiştir. Kentel (2007)’e göre modernleşmeci devlet “eski” olan dinin gerilemesi için çabalarırken, halkın büyük çoğunluğu yüzyılları aşan bir gelenekle bağlarını verili yeni koşullarda yeniden üretmiştir. Tepkisini önceleri “isyan” gibi sert yollarla gösterirken, zaman içinde “geri çekilme”, “sivil itaatsizlik” gibi yöntemlerle göstermiş ya da “uyum” sağlayarak “hayatta kalma” arzusunu öne çıkarmıştır (Kentel, 2007).

Son dönem Türk tarih yazıcılığı, Osmanlı mirasını temelden reddetmeyi tercih eden Cumhuriyet ideolojisinin bir yansıması ve Türk Tarih Tezi'nin uzantısı olan bir tarih anlayışını sorgulamak ve daha eleştirel bir tarih çözümlemesini gerçekleştirmek bakımından oldukça yol kat etmiştir. Eğer Osmanlı modernleşmesi Cumhuriyet modernleşmesi ile karşılaştırıldığında yeterince radikal sayılmıyorsa bu, Cumhuriyet modernleşmesinin bambaşka bir şey olduğunun ispatı değil, tam tersine reddettiği ve eleştirdiği geçmişinden güç aldığı bir göstergesidir (Dağtaş, 2007). Ortaylı (2001: 32)'nin dediği gibi; “Cumhuriyet devrimcileri bir Ortaçağ toplumuyla değil, son asrını modernleşme sancuları içinde geçiren imparatorluğun kalıntısı bir toplumla yola çıktılar. Cumhuriyetin radikalizmini kamçılayan öğelerden biri de yeterince radikal olamayan Osmanlı modernleşmesidir.” (Ortaylı, 2001).

Türkiye’de modern devletin kurucu iradesiyle biçimlendirilen ve toplumun kendisi içinde birleştirildiği ve tanımlandığı akılsallık, dogmatik, tartışılmaz bir ilkeler bütünü olarak benimsenmiştir (Kılınç, 2007).

Toplumun modern varoluş halinin, modern ulus devletinin kurulma biçiminden kaynaklandığını, modern toplumun modern devletle ve bu devlet içinde var kılındığını biliyoruz. Başka deyişle modernlik, bu toplumda devletin taşıdığı bir karakterdir ve toplum ancak bu modern devletin tözsel varlığına katılması ölçüsünde modern bir toplum olma halini sürdürebilmektedir. Devletin toplumdaki modern olmayan, hatta modernlik öncesi kimi değerlerle hep karşı karşıya geldiği durumlarda gösterdiği refleksler karakteristiktir; devletin dogmatik akılsallığından gelen bu reflekslerden ilki, söz konusu modern olmayan öğelere izin verilmesinin devletin yapısını tehdit ettiği tepkisidir. Sadece bu bile modern Türkiye’nin aslında ve esas olarak bir modernleşme biçimini tesis eden modern devletten ibaret olduğunu kanıtlamak için yeterlidir (Kılınç, 2007).

Batı modernleşmesindeki kendiliğinden sürecin, ekonomik sürecin bile Türkiye’de devlet tarafından ve bu modern devlet için yaratılan bir alan olduğunun gösterilmesi, varlığının tümüyle devlette bulacak bir toplumsallığın işleyişinin de devletçi olmak zorundalığını açığa çıkarır. Böyle bir devlet modern bir devlet imgesine ve modeline göre kendisini inşa ederken, aslında yeni bir düzen ve bu düzen içinde anlam kazanan toplumsallık yaratmaktadır. Bu, Türkiye toplumsallığının kendisinin de “yapma” bir şey olduğunun göstergesidir. Yapma toplumsallık, kendisini ancak yapıcısında

tanımlayabileceği için de devlet, yapıcı ve hatta yaratıcı gücü nedeniyle aşkınlaşmış ve her türlü bilgi, değer ve anlamın belirleyicisi, hatta kaynağı olarak kendisini kurumsallaştırmıştır (Kılınç, 2007).

Cumhuriyet, kurucu kadroları asker ağırlıklı bürokrat elitlerin oluşturduğu bir yapı tarafından biçimlendirilmiştir. Bu bürokrasi bir devrim süreci içinde devrimci saflar içinden süzülüp gelmiş ve biçimlenmiş bir bürokrasi olmayıp doğrudan doğruya Osmanlı'nın bürokrasisidir (Cangızbay, 2000: 14-15). Türk modernleşme geleneğinin Osmanlı'dan devraldığı bazı modernleşme mirasları bize Türk modernleşmesinin sürekliliği yönünde bazı ipuçları verebilir. Bu mirasların en başında devletin modernleştirici misyonuna meşruiyet kazandırma arayışı gelmektedir. Bu gelenek, Osmanlı'da devletin bekası için anayasal düzenlemeler ve Sultanın iradesi iken, İttihatçılar için yine anayasal ama bu kez halkın rızasının aranması şeklinde tezahür etmiştir. Meşruiyet, Cumhuriyetçiler için devletin korunması ve modernleşmenin bizzat kendisi idi. Modernleşmenin, aslında bir toplumsal dönüşüm ifade etmesine rağmen, Türk modernleşme süreci, toplumun devletçe sıkı sıkıya denetlenmesinin ve kontrol altında tutulmasının bir aracı olarak kullanılmıştır. Bu yüzden de devletin modernleşmeye bakış açısı daima modernleşmenin kendisine sunduğu toplumu düzenleme ve kontrol etme imkanı tanıdığı kadar olmuştur. İkinci miras; bürokrasinin/ ordunun modernleştirici devlet geleneğinde aldığı etkin rolün sürekliliğidir (Çetin, 2003: 23; Mardin, 1997: 177).

Üçüncü miras, tüm modernleşme sürecine toplumun katılımının yetersiz ve toplumun modernleşme sürecine katılmada isteksiz olması, modernleşme taleplerinin toplumdaki değil devletçi seçkinlerce geliştirilmiş olmasıdır. Önemli bir diğer miras ise, modernleşme geleneği içerisinde toplumun birlik ve beraberliğini temsil eden onunla özdeşleşen, toplumun üzerinde mutlak bir güçle donatılmış ve merkezileşmiş devlet olgusunun modernleştirici misyonudur. "Devlet için iyi olan herkes için iyidir" inancının beslediği bu misyon, devleti modernleştirmeye birlikte güçlendiren bir gerçekliktir. Bu gelenek içerisinde toplumun/ ulusun ve devletin bütünlüğünü temsil eden lider en önemli modernleştirici aktördür. Onun iradesi, modernleşmenin yönünü ve şeklini belirlemektedir. Tüm bu modernleşme sürecinin üzerine kurulduğu toplumsal birlik anlayışında Mardin (1997:107)'in ifadesiyle "yekpare" bir toplum özleminde de kırılma olmaması bir başka önemli mirasın ipuçlarını verir (Çetin, 2003: 24).

Modernleşmeye toplum üzerinde mutlak anlamda egemen olma araçsallığı şeklinde bakan, toplumu soyut bir cumhuriyetçi bakış dışında algılayamayan ve sadece kendi himayesinde bir toplumsallık düşünebilen Cumhuriyet, Osmanlı'nın patrimonyalizm geleneğini büyük bir oranda sürdürmüş ve bunda ısrarcı olmuştur.

Öte yandan Osmanlı- Türk modernleşmesi sürecinin hem bir devamlılık hem de kesiklilik oluşturduğu da söylenebilir (Cangızbay, 2000: 14). Bu anlamda Osmanlı döneminde benimsenen modernleşme süreci bazı noktalarda farklılıklar gösterir. Çetin (2003: 25)'in belirttiği gibi Osmanlı modernleşmesinde devlete rağmen aydınlar, ordu, dış şartlar tarafından halklara yönelik, Cumhuriyet döneminde ise halka rağmen, devlet (ordu, aydınlar, önder, dış şartlar) tarafından topluma/ ulusa yönelik bir modernleştirme söz konusudur. Her iki anlayışta da modernleşme yerine modernleştirme geleneğinden beslenilmiş ve bu geleneğin retoriği ve programı uygulamaya çalışılmıştır.

Modernleşme, Batı dışı toplumların kendilerine ait olmayan tarihi yaşamaya çalışma çabasıdır (Türküne, 1994: 60). Türk modernleşmesinin ana unsurlarını oluşturan Batılılaşma, kalkınma ve yeni bir kültür yaratma çabaları hep bu yeni tarih yaratma yönünde gelişmiştir. Türk modernleşmesi bir tarih değiştirme çabası yanında bir toplum değiştirme projesidir ve projenin uygulayıcısı hiç kırılma göstermeksizin modernleştirici devlet ve lider-asker-bürokrat kadrosudur.

Türk modernleşmesi, toplumu değiştirme yönünde en büyük atılımı Cumhuriyet döneminde göstermiştir. Tarih, dil, mitoloji, ideoloji, din, kültür, hukuk, ekonomi, eğitim vb. unsurlar modernleştirici devletin elinde modernleşme araçları olarak kullanılmıştır. Kalkınmış bir ekonomi, tek tipleştirilmiş bir eğitim, modernleştirici ideolojinin entelijansiyası, devlet otoritesini tesis eden hukuk, halkı bir bütün olarak mobilize eden tek-parti/ lider ve tüm bu yapı taşlarını aynı amaca yönlendiren ve kontrol altında tutan resmi ideoloji/ Kemalizm, Türk modernleşmesinin temel dinamikleridir.

“Kemalizm değişmeyecek ve değişmeyecek olanın elitist bir otorite tarafından değiştirilmesi projesidir” der Mahçupyan (2007). Toplumun dindarlığı nedeniyle kategorik olarak değişime karşı olduğunun varsayılması ve değişimin aciliyeti, sonuçta Kemalizmi tepeden inmece, baskıcı ve otoriter bir eylem planı içine sokmuştur. Böylece Kemalizm halk için neyin iyi olduğunu bilenlerin, istese de istemese de halkı o iyiye götürme stratejisi olarak hayata geçmektedir. Feroz Ahmad (1995: 91-95)'ın “bir devrim mitolojisi” olarak ifadelendirdiği Kemalizm'in önemle vurguladığı Halkçılık, halkı farklı sınıflardan oluşmuş olarak değil, Türk halkının bireysel ve toplumsal hayatındaki iş bölümünün gereklerine göre çeşitli mesleklere bölünmüş bir topluluk olarak ele almaktaydı. Laiklik ilkesi ile, din bir vicdan meselesi haline getiriliyor ve devletin kontrolünde bir din anlayışı yaygınlaştırılıyordu. Dini alan üzerinde devletin düzenleyici bir rol oynaması ve laikliğin bizzat kendisinin dine karşı bir alternatif olması belirginleşiyordu. Nitekim sonuçta Kemalizm ile birlikte, bir bağlamda “resmi bir din” tesis edilmiş oluyor, bir bağlamda da “laikliğin dinselmesi” ortaya çıkıyordu. (Erdoğan, 2000: 309-313).

Devletçilik ilkesi, devletin ekonomi başta olmak üzere her türlü alana müdahale imkanını devlete tanımaktaydı. Devlet, devletçilik ilkesi gereği elinde bulundurduğu ve müdahale edebileceği her türlü ekonomik gücü, imkanı ve serveti dağıtan/ dağıtıcı kaynağı temsil etmekteydi (Çetin, 2003: 26).

Türk modernleşmesine damgasını vuran en önemli unsur, geçmiş yüzyılların gelenekselleştirdiği ve Cumhuriyetle de aynen sürdürülen devlet-toplum ilişkisinde önceliğin ve üstünlüğün devlete ait olması ilkesinin bu süreci belirleyiciliğidir. Modernleşme sürecinde böyle bir devlet algısı, yurttaşların nesnesi oldukları devlet tarafından modernleştirilmeleri gerekliliğine yol açmıştır. Yani Osmanlı'daki tebaa sistemi ve patrimonyalizmin temel ilkeleri olan “sadakat ve itaat” ilkelerinden devamlı bir modernleştirme süreci gerçekleştirilmiştir (Çetin, 2003: 27).

Butakin (2003: 108)'a göre Türk modernleşmesi, merkez toplumsal değerleri, Batı medeniyetinin gölgesinde yeniden tanımlamaya çalışmaktadır. Batılı medeniyet Aydınlanma Çağı düşüncesi ile Sanayi Devrimi'nin uzantısında şekillenen modernizmi, akılcı ve pozitif değerlerin yanı sıra, bireyi merkeze alan liberal kurumlarla yoğurmuş, sosyo-kültürel ve dinsel değerlerin harmanlandığı cemaat ilişkilerini dönüştürerek, postmodern bir toplumsallığa kavuşmuştur. Türk modernleşmesi ise Batı'da yaşanan bu doğal evrimin aksine, modernleşmeyi ulaşılması gereken bir amaç olarak görmeyi tercih etmiştir.

Türk Modernleşmesindeki Kriz Alanları

Modernizmin iki temel sacayağı olan “rasyonelleşme” ve “özneleşme” koşullarından sadece rasyonelleşmeyi eksen alan bir modernleşme çabası, Türk modernleşmesinde, alternatif rasyonalitelere zemin hazırlayacak ve meşruluk kazandıracak bir özneleşme sürecini daha baştan tıkamıştır (Çetin, 2003: 27).

Devlet, bir anlamda Osmanlı'dan hiçbir kopma göstermeksizin, devlet seçkinlerinin yönetimindedir. Cumhuriyet Osmanlı yapısındaki pek çok şeyi değiştirmiş olarak düşünülebilir. Ancak, bütün bu değiştirmeler/ yeniliklerin, Sicilyalı Prens Lampedusa'nın “hiçbirşeyi değiştirmemek için her şeyi değiştirmek gerekiyordu” sözünde ifadesini bulan bir anlamda, yani aslında mevcut yapı ve işleyişin değiştirilmemesi için yapıldığı yönünde eleştiriler de vardır (Bkz. Başkaya, 1999:14-19). Gerçekten de modernleşmenin niçinliğini ve nasıllığını belirleyen tek güç, yine bu seçkinler topluluğudur ve bu seçkinler topluluğu Cangızbay (2000: 15)'ın “büro'sunu da kıratos'unu da Osmanlı'dan, Osmanlı olarak alan” olarak tarif ettiği bürokrasidir. Türk modernleşmesindeki temel modernleşme krizlerinin kaynağını da bu oluşturmaktadır (Çetin, 2003: 27).

Türk modernleşme sürecinde devletin fonksiyonlarının ve bunları uygulayacak bürokratik yapıların gelişmesi devletin düzenleyici, dağıtıcı, üretici ve koruyucu olarak genişlemesine neden olmuştur. Devlet bu fonksiyonlarını “milli kapitalist/ burjuva” diye karikatürize edilebilecek yeni bir sınıfın lehine

kullanmak amacını taşıdı. Bu amaç sayesinde palazlanan ve devletin ekonomik gücüyle ayakta kalan, devletle organik ilişkiler kuran bu sınıf ekonomik değer ve güç üretmekten çok ekonomik gücünü siyasal güce/ devlete bağımlı bir hale dönüştürdü. Bu yüzden de devletin modernleştirici misyonunun daima yanında yer alarak toplumsal, siyasal ve ekonomik modernleşmenin dinamiklerini temsil edemedi (Çetin, 2003: 30).

Derinlemesine bir bakış sonucu, modernleşmenin en önemli unsurlarından olan kalkınmış ve refah düzeyi yüksek toplum hedefinin Türk modernleşme sürecinin modernleşmeyi bir kriz alanına dönüştürmesi nedeniyle gerçekleşmediğini söylemek mümkün.

Türk modernleşmesinin aynı zamanda bir krizi ifade etmesinde en önemli unsur bir modernleşme alt yapısının olmamasında yatmaktadır. Modernleşmeyi sağlayan aktörler, değerler, çatışmalar, Türk modernleşmesinde görülmez. Aksine bu unsurların yapay yollardan yaratılması yönünde çalışmıştır (Çetin, 2003: 31). Bu yönüyle başarısızlıklarla dolu, krize endeksli bunalımlı bir modernleşme süreci yaşanılması kaçınılmaz olmuştur.

Bir ideoloji olarak Kemalizm, siyasal iktidarca belirlenen ilerleme, modernleşme, iyi ve refah içinde adil bir toplum yaratma amaçlarına meşruiyet kazandırarak daha iyi bir gelecek ve mevcut siyasal ve toplumsal yapıya süreklilik kazandırmak için statükoyu koruyucu ve sürdürücü bir rol oynamaktadır. Bu rol ile birlikte siyasal iktidarın meşruiyeti sağlanmakla birlikte siyasal iktidarın toplumu ilerletmek, modernleştirmek ve mutlu kılmak için daha da güçlenerek siyasal, toplumsal ve ekonomik alanlardaki egemenlik ve müdahale imkanı arttırılmaktadır. Bu rol, topluma devletin belirlediği alanlar dışında hareket hakkı ve imkanı tanımadığı için modernleşme krizlerinin aşılması en zor yönünü içermektedir (Çetin, 2003: 33).

Türkiye modernleşmesindeki en önemli siyasal krizlerden biri, modernleştirici devlet geleneğinin dayandığı tek parti dönemi resmi ideolojisinin çok partili bir düzen içerisinde de sürdürülmeye çalışılmasıdır. Resmi ideolojinin toplumu topyekun kurmaya ve düzenlemeye yönelik total bir bağlayıcılığı vardır. Modernleştirici resmi ideoloji tek parti dönemindeki işlevselliğini modernleşmenin zorunluluklarından olan çok partili demokratik düzende de sürdürmektedir. Bu siyasal sistemde tek ve mutlak meşruiyet aracı olan resmi ideoloji egemenliğini devam ettirmektedir. Bu sistemde demokratik çoğulculuğun aksine ideolojik bir tekçilikten, yani, ideolojik iktidar tekeliinden bahsedebiliriz (Çetin, 2003: 35). Siyasal çoğulculuk toplumun tek bir ideolojik kimlikle bütünleşmiş farklı partiler ve kişiler arasında tercih yapması değil, farklı ideolojik tercihleri ve farklı kimlikleri temsil eden partiler arasında tercih yapılabilmesidir.

1990'lı Yıllar ve Sonrası: Türk Modernleşmesinde Değişim (mi?)

Doksanlı yıllarla birlikte Türk modernleşmesinde bir değişimin olduğunu söylemek mümkündür. Nilüfer Göle'nin "Modern Mahrem" kitabıyla adı "Batı dışı modernite" olarak konan bazı gelişmeler, sosyal ve kültürel alanda Batı dışı toplumların modernite tecrübesi olarak kutlanırken, siyasi alanda da İslam-demokrasi ilişkisine getirilen ufuk açıcı uyum sıfatıyla tanıtıldı.

Göle, laik kesimlerin bu gelişmeye tepkisini, cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte kazandıkları ayrıcalıkları kaybetmelerine bağlıyordu. Göle'ye göre Türkiye modernleşmesine devam ediyordu, ama ülkeyi modernleştiren aktörler değişmiş; cumhuriyetin ilk yıllarındakinin aksine bu kez muhafazakar kesimler ekonomiyi, siyaseti ve sosyal hayatı Batılı değerlere açmaya başlamışlardı. Bu modernleşme sürecinin "Batı dışı" tanımlanmasının nedeni, laik kesimlerin aksine muhafazakarların, modernleşirken kendilerinin ve ülkenin kültürel kimliğini, toplumsal gerçekliğini ve değerlerini bir kenara atmaması, "muhafaza" etmesiydi^f.

Bazı yazarlar AKP'nin iktidar dönemini "kenardan merkeze modernleşme" cümlesiyle formüle ederek, laik kesimlerin merkezden kenara modernleşmesinin ömrünü doldurduğunu dile getirmektedirler.

Bu anlamda, yeni bir modernleşme tarzının egemenliğinden söz etmek mümkün hale gelirken, eski modernleşmecilerin ise tepkisellikleri ifade edilmektedir. "Kimlik, güvenlik ve demokrasi" perspektifinde Türkiye'nin AB ilişkileri üzerinde yoğunlaşan makalesinde "Batılılaşmanın Neresindeyiz?" sorusunu tartışan Dağı, Helsinki^g sonrası dönemde, "seçkinci" batılılaşmadan, "demokratikleştirici" batılılaşmaya yönelişin kaçınılmaz olduğunu vurgular. Dağı, bir yandan, AB'ye yönelik kamuoyu desteğinin gerisinde refah talepleri kadar, "özgürlük" arayışlarının bulunduğunu öne sürerek, öte yandan da AB'ye direncin gerisinde "otoriteren" modernleşme anlayışının muhafaza düşüncesinin olduğunu belirtir. Geçmişte, özellikle devletçi seçkinler katında batılılaşmanın son aşaması olarak kabul gören AB üyeliğinin yeni dönemde, demokratikleşme ve insan hakları alanında taşıdığına inanılan "riskler" nedeniyle geleneksel batıcılar için bir endişe kaynağına dönüştüğünü öne süren Dağı (2001: 130-136), bunu, "batılılaşma korkusu" olarak nitelemektedir.

Dağı, Türkiye'nin batılılaşma serüvenini toplumsal ve siyasi merkez/çevre eksenleri üzerinden değerlendirir. Ona göre; 21. yüzyılın Türkiye'sinde Batılılaşma devletin, halkı "adam ettiği" bir denetim mekanizması olmaktan çıkıp tersine, halkın devleti denetlemesine imkan veren sivil bir içerik kazanmakta; devletin sivilleştirilmesinin batı ve batılı siyasal

^f <http://www.fikritakip.com/news.asp?pg=1&yazi=1122>, 24/10/2007.

^g Avrupa Birliği Helsinki Zirvesi, 10 Aralık 1999 tarihinde yapıldı. Helsinki zirvesinde AB'nin genişlemesi sürecinde yeni politikalar belirlendi. Türkiye ilk kez aday ülke olarak nitelendi; AB'nin genişleme stratejisinin bir parçası olarak diğer aday ülkelerle birlikte ele alındı (Dağı, 2001: 114-115).

değerlerle mümkün olabileceğini kavrayan toplumsal kesimler, tarihsel karşılıklarına rağmen batılılaşma hedefinin “mantıksal son” a taşınmasını talep etmekte, bunun için de Avrupa ve Batı ile entegrasyonu desteklemektedirler. Buna karşılık seçkinci/devletçi batılılaşmacılar, toplumsal/siyasal/ekonomik bir zemin bulan, “Demokratikleştirici Batılılaşma” ya yenik düşerek Batılılaşma ülküsünden vazgeçmektedirler: “Batılılaşmanın mantıksal sonunun demokratik/liberal bir devlet modeli olması seçkinci/devletçileri fazlasıyla ürkütüyor” (Dağı, 2001: 113-114). Sosyal/liberal kesimin önemli isimlerinden Mehmet Altan da Türkiye’nin modernleşme/batılılaşma süreciyle ilgili; AB’nin etkisinden söz ederken; Türkiye’nin AB’nin de büyük katkısıyla “Kemalist modernleşmeden”, “Demokratik modernleşmeye” geçtiğini belirtir (Altan, 2005).

Sonuç

Türk modernleşme tarihinin temelinde egemen özne olarak devlet yer almaktadır. Özellikle kökleri Osmanlıya kadar uzanan Türk modernleşme projesi “devletin bir tercihi” olarak ortaya çıktı, “batılılaşma” olarak tanımlandı ve “din-dışı bir konsept” üzerine oturtuldu. “Türk modernleşme projesi”nin üç temel önermesi bu şekilde özetlenebilir. Son iki yüz yıllık tarihimizde modernleşme fikrinin veya ihtiyacının devletin bir tercihi olarak ortaya çıkmış olması, hem devleti ve devlet güçlerini belirleyici konuma getirmiş, hem de toplumun, halkın tercihlerinin belirleyici olması gibi temel demokratik bir hakkın yok sayılmasına yol açmıştır.

Belki modernleşme bir ihtiyaçtı ve bugün de bazı önemli ihtiyaçlara karşılık olabilmektedir; ama bu ihtiyaç devlet öyle uygun gördüğü için öyledir. Osmanlı’da modernleşme sarayın tercihiydi, Cumhuriyetle birlikte devletin tercihi oldu.

“Devletin bir tercihi” olarak modernleşme salt bir batılılaşma olarak benimsenmiş ve toplumsal hayat tepeden turnağa batılı yaşama biçimine öykünme çabası olarak karşımıza çıkmıştır denilebilir. Ki modernleşme bir form, biçimsel bir değişiklik ve semboller toplamı olarak görülmüştür.

Türkiye’deki biçimiyle modernleşme programı, bu yönleriyle ciddi bir tepki veya hoşnutsuzluk ortaya çıkarmış, bununla birlikte, zaman içinde ve demokrasinin genişlemesiyle birlikte “kenardan merkeze” doğru bir nitelik taşımaya başlamıştır. Bu süreç, hiç kuşkusuz, ileride bu süreci değerlendireceklerin, modernleşmeye ilişkin eleştirilerinin niteliğini de belirleyecektir.

Kaynakça

- Ahmad, F. (1995), **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Akay, A. “**Modernliğin Başlangıcı**”, Hürriyet Gösteri Dergisi, <<http://www.felsefeekibi.com/site/default.asp?PG=1171>>, 11/10/2007.

- Akçura, Y. (2005), **Üç Tarz-ı Siyaset**, Lotus Yayınevi, Ankara.
- Altan, M. “**Avrupa Parlamentosu’ndaki Konuşma**”,
<<http://www.ikincicumhuriyet.org/arsiv/arsiv4912.htm>>, 30 Mart 2005
- Başkaya, F. (1999), **Yedi yüz Osmanlı Beyliğinden 28 Şubata: Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi**, Ütopya Yayınevi, Ankara.
- Beriş, H. E. (2003), “Moderniteden Postmoderniteye”, **Siyaset**, Ed. Mümtaz’er Tüköne, Lotus Yayınevi, Ankara.
- Butakın, M. (2003), **Üniter Düşüncenin Sonu-Özgürlük Önergeleri**, Avesta Basın Yayın, İstanbul.
- Cangızbay, K. (2000), **Hiç kimsenin Cumhuriyeti**, Ütopya Yayınları, Ankara.
- Çetin, Halis, (2003), “*Gelenek ve Değişim Arasında Kriz: Türk Modernleşmesi*”, **Doğu-Batı Dergisi**, Yıl: 7, Sayı: 25, Kasım-Aralık-Ocak 2003-2004, ss.11-40.
- Dağı, D. İ. (2001), “Avrupa Birliği ve Türkiye: Batılılaşmanın Neresindeyiz?”, **Türkiye’nin Dış Politika Gündemi, Kimlik, Demokrasi, Güvenlik**, (Der. Şaban H. Çalış, İhsan D. Dağı, Ramazan Gözen), Liberte Yayınları, Ankara.
- Dağtaş, Seçil, “**Tanzimat’ın Türk Modernleşmesindeki Yeri**”,
<<http://kirpi.fisek.com.tr/print.php?metinno=tarih/20041219221512.txt>>,
10/10/2007.
- Dietz, M. (1993), “*Bağlam Herşeydir: Feminizm ve Yurttaşlık Teorileri*”, (Çev. Esin Asena), **Birikim Dergisi**, 55: 82-94.
- Erdoğan, M. (2000), **Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji**, 2. Baskı, Liberte Yay. Ankara.
- Horkheimer, M. Ve Adorno, W. T. (1996), **Aydınlanmanın Diyalektiği Felsefi Fragmanlar-2**, Kabalıcı Yayınları, İstanbul.
- İnsel, A. “**İlerleme ve İkinci Modernlik**”, **Radikal**, 29/09/1996.
- Kentel, F. “**Tepeden İnme “Çağdaşlığın” Teyakkuz Hali**”
<<http://www.gazetem.net/fkentelyazi.asp?yaziid=338>>, 04/10/2007
- Köker, L. (2004), **Modernleşme, Kemalizm Ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mağcupyan, E. “**Kemalistler değişimi niçin hazmedemiyor?**”
<<http://www.gazetem.net/emahcupyan.asp?yaziid=318>>, 10/10/2007.
- Mardin, Ş. (1997), **Türk Modernleşmesi**, Der. M. Türköne-T. Önder, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2001), **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yay., İstanbul.
- Özkul, O. “**Modernleşme ile İnsanileşme İlişkisi/İlişkisizliği**”,
<<http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=356>>, 05/10/2007.
- Tekeli, İ. “**Modernizm ve Postmodernizm Kavramları Üzerine**”,
<<http://www.felsefeekibi.com/site/default.asp?PG=1855>>, 10/10/2007.
- Kılınç, T. N. “**Modern Devletin İcrası Olarak Modernleşme**”,
<<http://www.birikimdergisi.com/birikim/makale yazdir.aspx?mid=153>>,
10/10/2007.
- Türköne, M. (1994), **Türk Modernleşmesi**, Lotus Yayınevi, Ankara.
- Üşür, S. S. (2004), **Otoriter Türk Modernleşmesinin Cinsiyet Rejimi**, , Bu yazı, Doğu-Batı Dergisi Kasım 2004 sayısında yayınlanmak üzere yazılmıştır.
<<http://www.fikritakip.com/news.asp?pg=1&yazi=1122>>, 24/10/2007.